

PIJPENMAKERS EN BRANDERS IN HAARLEM

door J. van der Meulen en T. Bottelier

Inleiding

Vanaf de 11e tot het midden van de 17e eeuw heeft Haarlem een floreerende pottenbakkersnijverheid gekend. Hun producten konden goed concurreren met het aardewerk uit andere steden, maar waren voornamelijk bestemd voor de lokale en regionale markt. Voor het roodbakkende aardewerk waren er twee centra, een in de omgeving van de Raaks, het andere bij de Raamsteeg (1). Het belang van deze bedrijfstak komt tot uitdrukking in het bestaan van een Pottenbakkerspoort (bij de Gasthuisvest), een Pottenbakkersgang en een Potjespoort (2). In een stad met een dergelijke langdurige aardewerktraditie kan men zeker ook pijpenmakers verwachten.

Tabak en pijpenmakers

Het roken was in 1622 in Haarlem zodanig ingeburgerd dat er "tabacq ende smocker-huijsen" bestonden. In deze gelegenheden werd naast het "tabacq-drincken" ook veel bier verkocht en getapt. Om die reden werden zij verplicht lid te worden van het biertappersgilde (2). Misschien werd uit plaatselijk vervaardigde pijpen gerookt of uit producten uit Amsterdam.

Tot heden zijn slechts enkele namen van pijpenmakers bekend die uit Haarlem afkomstig zijn, maar of zij in die plaats hun beroep hebben uitgeoefend is onzeker. Recent onderzoek van de verkoopakten van huizen heeft veel namen van potten- en plateelbakkers opgeleverd, maar slechts enkele namen van pijpenmakers. Dit heeft waarschijnlijk te maken met de slechte financiële situatie van deze beroepsgroep. Een inventarisatie van oude en nieuwe gegevens over de lokale pijpenmakers levert het volgende resultaat op:

Thomas Jacobsz., weduwnaar uit Engeland (Firth?), trouwt in 1632 in Amsterdam. Volgens Friederich heeft hij in Haarlem gewerkt en heeft mogelijk het merk TI gezet (3). Helaas geeft hij geen bronvermelding. Duco vermeldt dat hij uit Jursch afkomstig is en in de Lange Brugsteeg (Amsterdam) woont (4).

Hans Reijnertz. (Reijniers) meldt bij zijn huwelijk (1637) in Amsterdam, dat hij uit Haarlem afkomstig is. Hij is de weduwnaar van Lijntje Jans en huwt Lijntje Pietersdr. uit Antwerpen (6). Of hij in Haarlem zijn beroep heeft uitgeoefend is niet bekend.

Thobias Pouwels, "tabakspijpbakker", koopt in 1640 een huis in de Molensteeg, nu Spiegelstraat geheten. In 1641 verkoopt hij het huis weer aan Johan Loo (7).

1. Spaarnwouderstraat	11. Kampervest
2. Molensteeg, Spiegelstraat	12. Grote Houtstraat
3. Sacksteeg	13. Lange Herenvest
4. Koolstraat	14. Pieterstraat
5. Raamsteeg	15. Cornelissteeg
6. Burgwal	16. Gortestraat
7. Raaks	17. Zijlstraat
8. Gasthuisvest	18. Morinnesteeg
9. Gedempte Oude Gracht	19. Schalkwijk
10. Turfmarkt	20. Groot Heiligland

Kaartje binnenstad Haarlem

Antonius Kock (Engelsman) trouwt in 1656 Tanneke Pieters uit Haarlem. Zij is de weduwe van de pijpenmaker **Frans Franse** (5). Antonius, komt uit Hamburg en is 42 jaar oud. Hij woont op de Lijnbaansgracht (Amsterdam) (4). Over Frans Franse zijn verder geen gegevens bekend.

Joris Jorisz., "pijpbakker", bezit in 1660 een huis in de Molensteeg, bij de Spaarnwouderstraat (8). In 1671 woont Joris de "pijpemaecker" nog op hetzelfde adres (9).

Jan Jansz., "pijpemaecker", koopt in 1670 een huis in de Sacksteeg, uitkomende op de stadsvesten, tussen de Koolstraat en de Schouwentuijn(10). De Sacksteeg is verdwenen, de juiste ligging is niet bekend.

Hoewel verder geen namen van pijpenmakers bekend zijn moeten er na 1670 nog een aantal geweest zijn. In 1674 wordt namelijk, namens de pijpenmakers, door de gedeputeerden van Haarlem een klacht ingediend bij het bestuur van Holland en West-Friesland. Het is gebleken dat de impost op tabakspijpen niet overal gelijk is. In sommige steden wordt per jaar twee of drie gulden geheven maar in Haarlem moet 250 gulden worden afgedragen. Ook uit Alkmaar, Leiden en Rotterdam komen klachten. Deze belasting vormt een bedreiging voor hun levensonderhoud, met het gevolg dat zij genoodzaakt zijn naar andere plaatsen uit te wijken.

Op 18 juli 1690 wordt een keur opgesteld, waardoor het verboden is "*tabak te drincken binnen deze stad ofte vrijdomme*".

In huizen waar turf, krullen, hooi, zwavel, vlas of andere brandveroorzakende materialen liggen opgeslagen mag geen pijpje meer worden opgestoken. Deze maatregel veroorzaakt een heuse volksoploop. Een van de overtreders van het verbod is Adriaan Jansz., zoon van een pijpenbrander (12). Of dit de zoon is van de pijpenmaker **Jan Jansz.** is niet bekend. Een pijpenbrander hoeft geen pijpenmaker te zijn maar kan ook iemand zijn die pijpen reinigt.

Het is interessant om de mogelijke ligging van het pijpenmakerscentrum te achterhalen. Duco beweert dat deze vermoedelijk heeft gelegen tussen de Gedempte Oude Gracht, Turfmarkt, Kampervest en de Grote Houtstraat (2). Dit lijkt logisch omdat in dit gebied de Pottenbakkerspoort en de Pijpenbranderspoort (bij het Groot Heiligland) is gelegen (16). Uit de nu bekende gegevens blijkt echter dat er enige pottenbakkers en pijpenmakers waren gevestigd in de omgeving van de Koolstraat en de huidige Spiegelstraat. Het is aannemelijk dat deze brandgevaarlijke industrie zich buiten het centrum van de stad zal bevinden. Als zodanig komt het gebied tussen de Spaarnwouderstraat en de Lange Herenvest zeker in aanmerking. Uit onderzoek is tevens gebleken dat, in de 18e eeuw, op de Burgwal een pijpenbranderij was gevestigd.

Pijpenbranders

Als in de 18e eeuw de pijpen langer worden en het rookkanaal dunner, is de kans groot dat deze dichtslibt. Soms is het euvel te verhelpen door de steel te ragen met een pijpenstrootje. Mocht dit geen oplossing bieden dan zal de pijp schoongebrand moeten worden. De verstopte pijpen gaan naar de pijpenbrander die ze in rekken legt en in de oven schoonbrandt.

Enige namen van Haarlemse branders zijn:

Hogerbeets Kaas (1795) die behoeftig is overleden (13).

B. Lafalje (1795). De huisvrouw van ....Lafalje, een pijpenbrander, is in 1829 in de Sint Pieterstraat arm overleden (14).

Op 29-9-1781 wordt, aan de westzijde de Hagestraat op de Burgwal, een huis verkocht, dat in bedrijf is als pijpenbranderij (15).

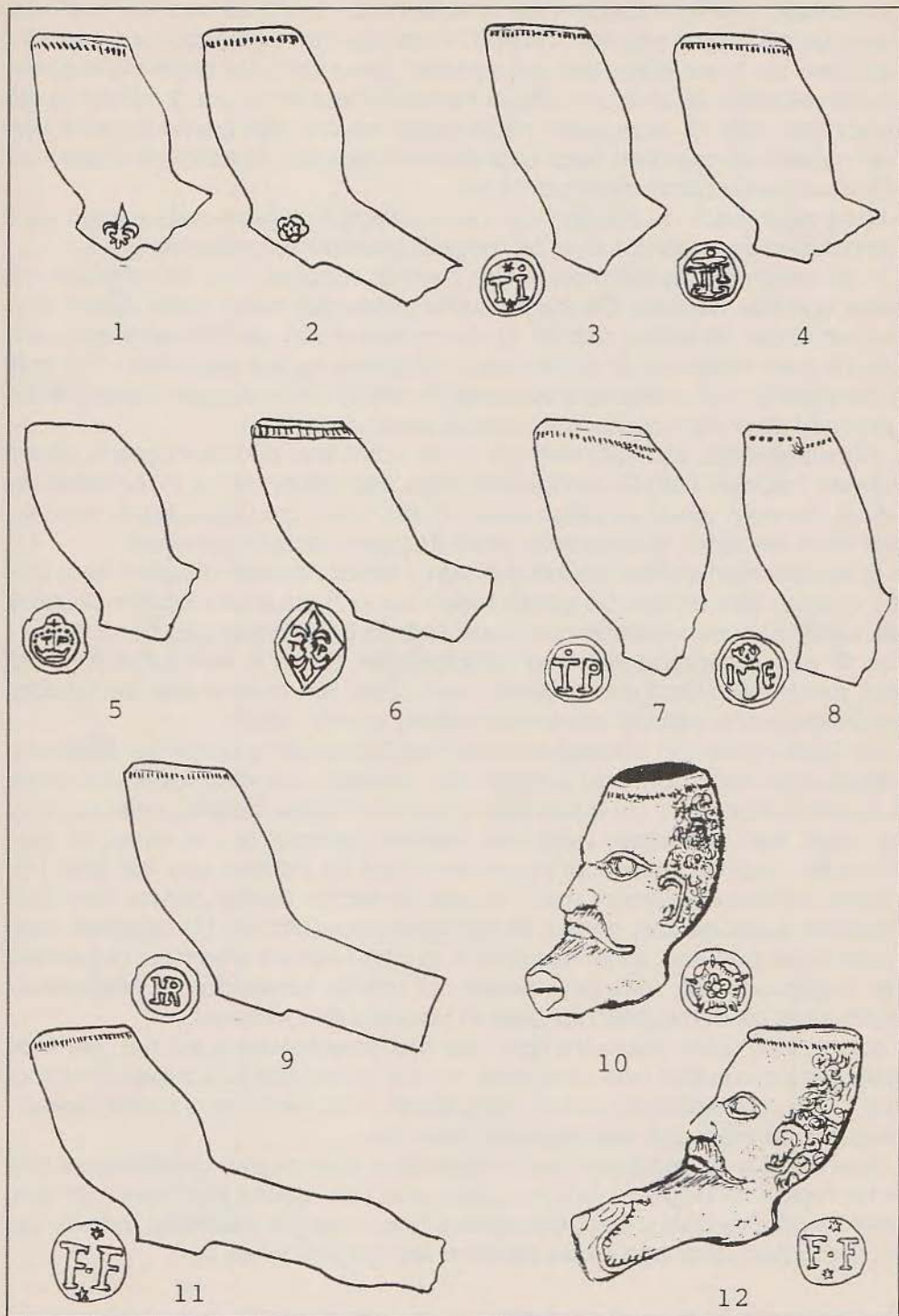
Pijpen

In de omgeving van Haarlem zijn grote hoeveelheden pijpen gevonden uit de drie eeuwen dat de industrie actief was. Een goed overzicht van wat er zoal wordt aangetroffen staat in het boek van de peetvader van de pijpelogie, de heer F.H.W. Friederich (3). Zijn selectie uit 15000 pijpen komt goed overeen met de samenstelling van de Haarlemse vondsten die in mijn collectie zijn opgenomen. Aan de hand van dit materiaal moet de vraag gesteld worden: welke pijpen zijn van Haarlemse origine en welke komen elders vandaan.

Het lijkt dat de plaatselijke producten geen specifieke vormontwikkeling hebben doorgemaakt. In het algemeen lijken de 17e-eeuwse lokale producten de kenmerken van de Amsterdamse en Goudse pijpen te volgen. Aangezien het ontbreekt aan bronnen, waarin de merken van Haarlemse pijpenmakers staan vermeld en er nog geen pijpenmakersstort is gevonden, moet de nodige voorzichtigheid in acht worden genomen bij het determineren. Alleen door een plaatselijk grote vondstdichtheid in vergelijk met het minimale voorkomen van een bepaald type of merk buiten de regio zijn mogelijk enige pijpen als Haarlemse producten aan te merken.

Bij de vondsten uit Haarlem valt het grote aantal variaties van de Tudorroos als hielmerk onmiddellijk op. Ongetwijfeld zullen zich hier lokale producten tussen bevinden maar het is niet uit te sluiten dat een belangrijk deel uit Amsterdam afkomstig is. Hetzelfde geldt voor de Sir Walter Raleigh/Jonas pijpen die met grote regelmaat worden gevonden. Velen zullen van Amsterdamse origine zijn maar ook een lokaal vervaardigd exemplaar behoort tot de mogelijkheden.

Pijpen die met een grote regelmaat in beerputten (Cornelissteeg, Gortestraat, Zijlstraat, Morinnesteeg, Spaarnwouderstraat) of als losse vondsten

(Schalkwijk) worden aangetroffen hebben op de zijkant van de hiel een eenvoudige roos of een fleur de lis (17). Van de met een Tudorroos gemerkte pijpen zijn twee complete exemplaren gevonden. De steellengte is respectievelijk 25.3 en 25.5 cm (*afb.2*). Het merk fleur de lis wordt minder vaak gevonden (*afb.1*). Aangezien deze pijpen verder niet gemerkt zijn is het niet mogelijk ze aan een bepaalde pijpenmaker toe te schrijven, maar het zijn vrijwel zeker plaatselijke producten.

Als we kijken naar de initialen van de Haarlemse pijpenmakers komen een aantal merken in aanmerking als mogelijk plaatselijke producten.

- In de eerste plaats het merk TI van Thomas Jacobsz. Van dit merk zijn mij twee variaties bekend. De eerste is niet gekroond maar heeft sterren boven en onder de letters (*afb.3*). Bij de andere staan de initialen in een anker. Dit merk werd ook door Friederich meerdere malen gevonden (18). Het exemplaar in mijn collectie is evenwel afkomstig uit Gouda en waarschijnlijk gemaakt door de Gouwenaar Thomas Jansz. (*afb.4*).

- Hans Reijnertsz. zou het merk HR, in de vorm van een monogram, gezet kunnen hebben (*afb.9*). Aangezien deze pijp gevonden is in Amsterdam en uit Haarlem geen vondsten bekend zijn, moet geconcludeerd worden dat Hans Reinertsz. waarschijnlijk niet in Haarlem actief is geweest.

- Er zijn drie merken met de initialen van Thobias Pouwels die door hem gezet zouden kunnen zijn. De eerste is een bodemvondst uit Haarlem waarbij de letters TP in een keizerskroon staan (*afb.5*). Een andere pijp heeft de letters TP aan weerszijde van een dubbele lillie, gevat in een ruit (*afb.6*). Bij een derde pijp staan de initialen in een cirkel. Het merk is zeer eenvoudig en de graving van het stempel is niet erg scherp (*afb.7*).

- Als Frans Franse zijn initialen als merk heeft gebruikt zouden de volgende pijpen door hem gemaakt kunnen zijn. Helaas is de vindplaats van deze koppen niet bekend. De eerste pijp is van het buikige dubbelconische type en heeft een geknepen steel. Het hielmerk bestaat uit de letters FF, gescheiden door een punt met boven en onder de initialen een ster (*afb.11*). Precies hetzelfde hielmerk staat op een Sir Walter Raleigh/Jonas pijp. Opmerkelijk is dat de kop gesierd is met kroeshaar (*afb.12*). Uit dezelfde mal, maar meer gesleten, is het exemplaar dat als hielmerk een fraai uitgevoerde Tudorroos heeft (*afb.10*). Hoewel het uiterlijk Amsterdamse kenmerken heeft is het zeker mogelijk dat deze in Haarlem zijn gemaakt.

- Zolang een uniek Haarlems type pijp niet omschreven is zal het niet mogelijk zijn om merken aan Joris Jorisz. en Jan Jansz. toe te schrijven. In bijna alle pijpenmakerscentra komen de initialen JJ als merk voor, zodat toekenning van dit merk aan een eigenaar riskant is.

- Opvallend is de grote verscheidenheid aan merken met de initialen IF die in de regio van Haarlem worden gevonden (19). Vooral het merk met een gekroonde hand(schoen) geflankeerd door I en F is bijzonder (*afb.8*). Dit merk zou best door een lokale pijpenmaker gezet kunnen zijn.

(Schalkwijk) worden aangetroffen hebben op de zijkant van de hiel een eenvoudige roos of een fleur de lis (17). Van de met een Tudorroos gemerkte pijpen zijn twee complete exemplaren gevonden. De steellengte is respectievelijk 25.3 en 25.5 cm (*afb.2*). Het merk fleur de lis wordt minder vaak gevonden (*afb.1*). Aangezien deze pijpen verder niet gemerkt zijn is het niet mogelijk ze aan een bepaalde pijpenmaker toe te schrijven, maar het zijn vrijwel zeker plaatselijke producten.

Als we kijken naar de initialen van de Haarlemse pijpenmakers komen een aantal merken in aanmerking als mogelijk plaatselijke producten.

- In de eerste plaats het merk TI van Thomas Jacobsz. Van dit merk zijn mij twee variaties bekend. De eerste is niet gekroond maar heeft sterren boven en onder de letters (*afb.3*). Bij de andere staan de initialen in een anker. Dit merk werd ook door Friederich meerdere malen gevonden (18). Het exemplaar in mijn collectie is evenwel afkomstig uit Gouda en waarschijnlijk gemaakt door de Gouwenaar Thomas Jansz. (*afb.4*).

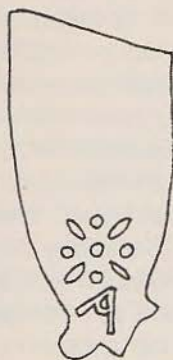
- Hans Reijnertsz. zou het merk HR, in de vorm van een monogram, gezet kunnen hebben (*afb.9*). Aangezien deze pijp gevonden is in Amsterdam en uit Haarlem geen vondsten bekend zijn, moet geconcludeerd worden dat Hans Reinertsz. waarschijnlijk niet in Haarlem actief is geweest.

- Er zijn drie merken met de initialen van Thobias Pouwels die door hem gezet zouden kunnen zijn. De eerste is een bodemvondst uit Haarlem waarbij de letters TP in een keizerskroon staan (*afb.5*). Een andere pijp heeft de letters TP aan weerszijde van een dubbele lelie, gevat in een ruit (*afb.6*). Bij een derde pijp staan de initialen in een cirkel. Het merk is zeer eenvoudig en de graving van het stempel is niet erg scherp (*afb.7*).

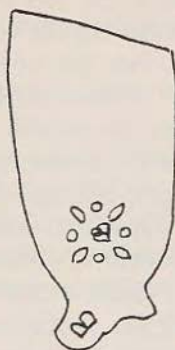
- Als Frans Franse zijn initialen als merk heeft gebruikt zouden de volgende pijpen door hem gemaakt kunnen zijn. Helaas is de vindplaats van deze koppen niet bekend. De eerste pijp is van het buikige dubbelconische type en heeft een geknepen steel. Het hielmerk bestaat uit de letters FF, gescheiden door een punt met boven en onder de initialen een ster (*afb.11*). Precies hetzelfde hielmerk staat op een Sir Walter Raleigh/Jonas pijp. Opmerkelijk is dat de kop gesierd is met kroeshaar (*afb.12*). Uit dezelfde mal, maar meer gesleten, is het exemplaar dat als hielmerk een fraai uitgevoerde Tudorroos heeft (*afb.10*). Hoewel het uiterlijk Amsterdamse kenmerken heeft is het zeker mogelijk dat deze in Haarlem zijn gemaakt.

- Zolang een uniek Haarlems type pijp niet omschreven is zal het niet mogelijk zijn om merken aan Joris Jorisz. en Jan Jansz. toe te schrijven. In bijna alle pijpenmakerscentra komen de initialen II als merk voor, zodat toekenning van dit merk aan een eigenaar riskant is.

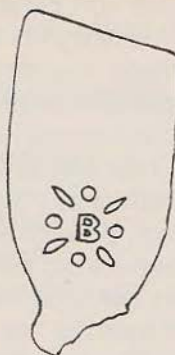
- Opvallend is de grote verscheidenheid aan merken met de initialen IF die in de regio van Haarlem worden gevonden (19). Vooral het merk met een gekroonde hand(schoen) geflankeerd door I en F is bijzonder (*afb.8*). Dit merk zou best door een lokale pijpenmaker gezet kunnen zijn.

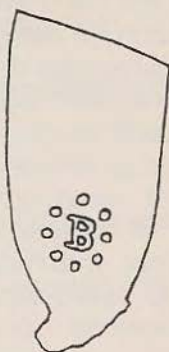
13

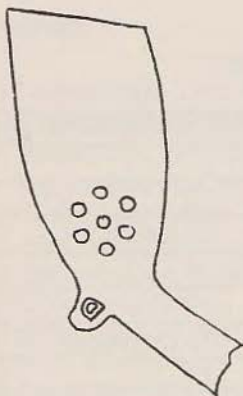
14

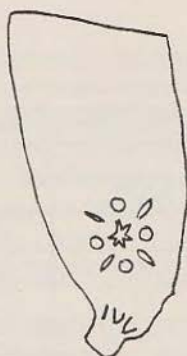
15

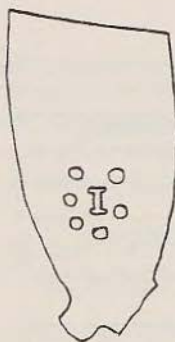
16

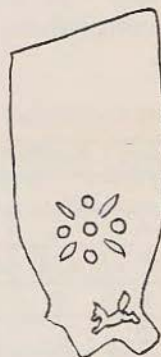
17

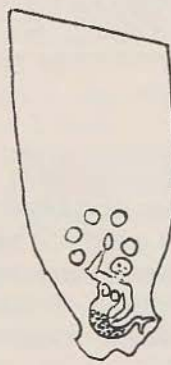
18

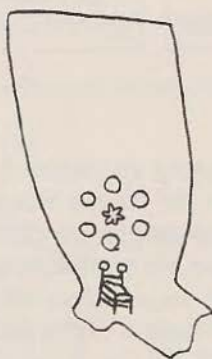
19

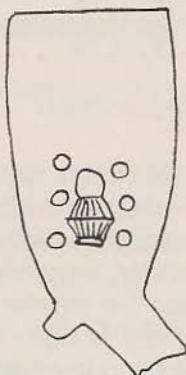
20

21

22

23

Over de aanwezigheid van pijpenmakers in de 18e eeuw is niets bekend. Toch lijkt het gerechtvaardigd om afgaande op de vondsten te veronderstellen dat de nijverheid nog actief was. Het lijkt erop dat de productie, evenals in sommige andere centra, zich in de eerste helft van de 18e eeuw heeft toegespitst op de vervaardiging van goedkope groffe pijpen. Vooral de grote hoeveelheid zijmerkpippen met een gestileerd roosmerk op de ketel, waaraan vaak letters zijn toegevoegd, zijn opvallend. In vergelijking met andere vondstcomplexen komt dit type pijp bij Haarlem veel meer voor en is mogelijk een lokaal product. Friederich (3) geeft grafieken over de vele variaties van de roosmerken en heeft statistiek bedreven op de aantallen. Een inventarisatie van de pijpen waaraan letters zijn toegevoegd, die in en om Haarlem zijn gevonden, laat zien dat de mallenmaker(s) problemen had(den) met de juiste plaatsing van de letters. Soms zijn deze verwisseld (A-B, B-A) en regelmatig komt het voor dat een letter verkeerd in de mal is aangebracht, waardoor deze in spiegelschrift op de kop is verschenen.

Roosmerken met letters en voorstellingen

Links	Rechts	Afbeelding
-------	--------	------------

A	B	13
B	A *	13 B spiegel
B	B	14 B centraal en hiel
B	C	13
B	K	13,15,16
C	B	13
D	H	17 D spiegel
H	U	13
H	V	13
H	W	13
I	K	16,19

Links	rechts	Afbeelding
-------	--------	------------

IVV?		18
K	S	15 S spiegel
K	W	19
M	O?	19
V	D	13 D spiegel, 19
W	C	13
W	D	13
STOEL		22
HOND/VOS		20
MEERMIN	BC	21

* A ondersteboven

Een ander zijmerk dat veelvuldig voorkomt is de eierkorf, omzoomd door 6, 7, 8 of 9 stippen (*afb.23*). In de Kleine Houtstraat is een compleet exemplaar gevonden met een steellengte van 22,3 cm. Vaak wordt dit type pijp aangetroffen waaraan letters zijn toegevoegd. Deze exemplaren zijn echter gezien de initialen in de regel afkomstig uit Gorinchem. Een andere mogelijkheid is dat de plaatselijke pijpenmakers ze hebben nagemaakt, maar dit is erg speculatief.

Conclusies:

- In Haarlem was op bescheiden niveau een pijpenmakersnijverheid gevestigd.
- Uit de huidige vondsten is geen specifieke Haarlemse vormontwikkeling af te leiden.
- Omstreeks 1635 zijn er lokaal pijpen vervaardigd.
- De nijverheid heeft mogelijk bestaan tot ca. 1740.
- Het bedrijf werd kleinschalig uitgeoefend en is waarschijnlijk nooit boven het niveau van een huisindustrie uitgegroeid.
- De producten waren hoofdzakelijk bestemd voor lokaal en regionaal gebruik.

De schrijver wil de heer T. Bottelier bedanken voor het verstrekken van de archiefgegevens en mevr. de Rooy voor een gedeelte van het pijpenmateriaal dat in dit artikel is verwerkt.

Bronnen:

- (1) Poldermans, J.M., 1990. Haarlem, pottenbakkers in de stad. In: Verborgen steden. Stadsarcheologie in Nederland. Meulenhoff, Amsterdam, blz.128-133
- (2) Duco, D.H., 1981. De kleipijp in de zeventiende eeuwse Nederlanden, Haarlem. In: The Archaeology of the Clay Tobacco Pipe. V. Europe 2, part ii. B.A.R. International Series 106, Oxford, Engeland, blz.204 - 205
- (3) Friederich, F.H.W., 1975. Pijpelogie. Vorm, versiering en datering van de Hollandse kleipijp. A.W.N.-monografie no. 2, Voorburg, blz.26 en 62
- (4) Duco, blz.310
- (5) Articus, R.J.J., 1990. Vom Rauchen und den Tabakpfeifenmachern in Schleswig-Holstein. Knasterkopf, Heft 2, blz.19
- (6) Duco, blz.205 en 312
- (7) Gemeente Archief Haarlem (GAH), Transportacten 1640
- (8) GAH Transportacten 1660, fol.62v
- (9) GAH Transportacten 1671, fol.171, fol.87
- (10) GAH Transportacten 1670, fol.166
- (11) Meulen, J. van der, 1990. Resolutiën van Holland en West-Friesland. PKN, 12e jrg., nr. 48, blz.174-175
- (12) Haan, J. de, 1978. Een rookverbod te Haarlem en zijn gevolgen in 1690. PKN, 1e jrg. nr. 3, blz.5
- (13) Haarlems Jaarboek 1970, blz.194
- (14) Haarlems Jaarboek 1970, blz.196
- (15) GAH Transportacten 1781, fol.9
- (16) Frank, J.A. en G.A. Brongers, 1973. Pijpenbrevier, Ad. Donker, Rotterdam, blz.33
- (17) Friederich, blz.128 afb.11 en 12
- (18) Friederich, blz.101 afb.134 en 135
- (19) Friederich, blz.92 afb.51, blz.94 afb.113 en 114, blz.95 afb.122, 124, en 135, blz.97 afb.197, blz.98 afb.22, 24, 26, 27, 28, blz.102 afb.159